

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ احمد شہزاد

گریرسن دی پنجابی لسانی کھوج پرکھ

Abstract

The linguistic research of Punjabi language starts with the European scholars. William Jones not only collected information of other Indian languages but also for Punjabi language. Hence, William jotted down the grammar of Punjabi language 1812. One of the important European linguists is Sir George Abraham Grierson who, in the 9th volume of Linguistic Survey of India, included his research on Punjabi linguistics. In this research article, a brief account of Grierson's historical account of Punjabi language, its dialects, and the geographical boundaries have been included. Moreover, different vantage points of the honorary linguists have also been taken into account.

سرجارج ابراہام گریرسن (1851ء-1941ء) ڈبلن، آئرلینڈ دا وسنیک سی (1)۔ ایسے شہرتوں ای اوہنے تعلیم حاصل کیتی۔ زبانوں دے مطالعے ول مغربی رجحان پاروں ڈبلن نے یونیورسٹی توں سنسکرت تے دو جیاں ہندوستانی زبانوں وچ سندھ لئی تے انڈین سول سروس دے امتحان وچ کامیاب ہو کے بہار وچ مجسٹریٹ لگا۔ اتھتھے پنڈاں وچ پھر پھرا کے علاقہ

بہار دیاں بولڑیاں تے علمی کم کیتا پر گریسن دے اصل کم دائدھ ایس توں بھجاپی 1894ء وچ مستشرقین دی عالمی کانفرنس وچ متا پکایا گیا پئی جہناں علاقیاں دی مردم شماری کیتی جائے، اوہناں دیاں زبانناں تے بولڑیاں بارے وی کم کیتا جاوے۔ گریسن نے حکومت ولوں ایس کانفرنس وچ حصہ لیا۔ ہندوستانی علاقیاں بارے اوہناں کانفرنس دا ایہ کم مرضی نال اپنے سھاتے لیا تے مردے دم تائیں ہندوستانی زبانناں دے سرنائیں پٹھر رتھیا رہیا۔ حکومت نے 1898ء وچ گریسن نوں سرکار ولوں کم دتا جھدا دفتر سملہ وچ بنیا پر ایہو دی آب و ہوا تے حکومت دا دفتری رنگ گریسن دی طبع دے خلاف سی ایس پاروں 1903ء وچ اوس پنشن لے لئی تے ایڈے وڈے کم نوں ہتھ پا کے پورے تہ 30 سال ہندوستانی لسانیات دے ڈونگھے سمندر وچ تاریاں لائیاں۔ اٹھاراں جلدوں وچ عالمانہ ”ہندوستانی لسانیات دا جائزہ“ (Linguistic Survey of India) سامنے آیا۔ کم دے مڈھ بارے اپنی لکھت دے دیباچے وچ لکھدے نیں:

"I was entrusted with the task of collecting the specimens and of editing them for the press. With the object, the various local officers were instructed to render me the necessary assistance.(2)

گریسن نے اوس ویلے دے ہندوستان دے اڈا و اڈا علاقیاں دیاں 179 زبانناں تے ساڈھے پنج سو دے لگ بھگ بولڑیاں دا ویروا کیتا۔ گریسن نے علمی جائزے دی تکمیل وچ صرف تے خود دے ماہراں، لغات دے ماہراں تے لسانیات دے ماہراں دیاں کتاباں تے علمی تجربات توں لا بھرتی۔ لسانی جائزے اُتے تہ (30) ورہے (1928ء-1898ء) کم جاری رہیا۔ ”لسانی جائزے دے چھین دابا قاعدہ آغاز 1919ء وچ ہویا“۔ (3) ایس وڈے لسانی منصوبے نوں تھلے دتے ہوئے یاراں بنیادی تے کجھ ذیلی جلدوں وچ ونڈیا اے۔

گریسن دے سروے دے پنجابی بارے حصے نوں بھاشا و بھاگ پنجاب یونیورسٹی پٹیالا نے 1961ء وچ چھاپیا۔ جنوں الیاس گھمن ہوراں اپنے ادارے پنجابی زبان ثقافت ولوں ”گریسن آن پنجابی“ دے ناں نال 2001ء وچ چھاپیا۔ 2005ء وچ پروفیسر شوکت مغل ہوراں ’Linguistic Survey of India‘ وچوں لہندا (مغربی پنجابی) دے حصے نوں ’The Siraiiki Language‘ دے ناں نال چھاپیا۔ ہندوستانی لسانیات دے حصہ اول دی جلد 9 دے صفحے 607 توں 730 تک یعنی زبان آ لے حصے نوں انگریزی توں پنجابی وچ ترجمہ محمد عبدالرشید ہوراں اک مقالے دی صورت وچ کیتا۔ (4) گریسن نے ہندوستانی زبانناں دا جھڑا شجرہ بنایا اوہ دے موجب 73 فیصد ہندوستانی بولڑیاں داسا کا آریائی لسانی

شجرے نال اے۔ گریسن نے ہندوستان وچ بولیاں جان والیاں موٹیاں موٹیاں زبانان دے بولن آلیاں دی گنتی وی تھہ کے اپنے سہ دے لحاظ نال دسی اے اوہناں علاقہ وار زبانان وچ شمال مغربی پاسا (i) ہند کی یاں لہندا یاں مغربی پنجابی (ii) سندھی تے کجھی، جنوبی پاسا۔ مرہٹی، مشرقی پاسا، اڑیا، بنگالی، آسامی، بہار۔ بولڑیاں جیویں: میتھلی، مگھی، بھوج پوری، وچکار لا مشرقی پاسا کوہلی، مشرقی ہندی جس وچ اودھی بگھیلی تے چھتیس گڑھی شامل نیں۔ وچکار دا علاقہ۔ ہندوستانی جس وچ اچی ہندی۔ اردو، بانگڑو، برج بھاشا قنوجی تے بندھیلی شامل نیں۔ پنجابی یاں مشرقی پنجابی دا علاقہ۔ راجستھانی، گجراتی، مارواڑی، مالوی، جے پوری تے میواتی بولڑیاں دا علاقہ۔ جنوبی ہندوستان وچ سرشاسرتی۔ کشمیر تے پنجاب وچ گوجری۔ پہاڑی پاسا پہاڑی گوجری تے نیپالی۔ پہاڑ دا وچکار علاقہ۔ گڑھوالی تے کماون زبان۔ مغربی پہاڑی پاسا۔ چمبہ، کلو، منڈی تے سرمور دیاں بولڑیاں۔ ہندوستان توں باہر پریٹھے دیاں بولڑیاں جیویں: سنہالی نالے لٹکاتے مالدیپ دیاں ہور بولڑیاں۔ مشرقی ایشیا تے یورپ دے پُری واساں دیاں بولڑیاں۔ آریائی زبانان دے ساکے والیاں زبانان وچوں شمال مغربی صوبہ دے دور دراز علاقیاں دیاں بولڑیاں جیویں: کشمیری، شینا تے چترالی ایسے طرح ہنزق ناگرتے گلگت دے علاقے دی اک بولی بروشسکی۔ گریسن نے پشتو تے بلوچی دا ذکر وی آریائی زبانان دے ساکے نال کیتا اے۔ گریسن نے لسانیاتی امتیاز نال ہندوستان دیاں زبانان نوں تنان حصیاں وچ ونڈیا۔

1- باہر لیاں زبانان

(الف) شمال مغربی ٹہنی، (1) لہندا (مغربی پنجابی) (2) سندھی، (ب) جنوبی ٹہنی، (1) مرہٹی، (ج) مشرقی ٹہنی، (1) آسامی (2) بنگالی (3) اڑیا (4) بہاری۔

2- وچکار لیاں زبانان،

پوربی ہندی

3- اندر لیاں زبانان

(1) مغربی ہندی (2) پنجابی (مشرق پنجاب) (3) گجراتی (4) راجستھانی (5) بھیلی (6) ناندیشی۔

4- پہاڑی زبانان

(1) مشرقی پہاڑی، نیپالی (2) درمیانی پہاڑی (3) مغربی پہاڑی

لسانیاتی حوالے نال گریسن ہند آریائی زبانان دے اندر لیاں تے باہر لیاں زبانان دے دو دھڑے ای متحدہ اے۔ وچکار لی مشرقی ہندی لسانیاتی حوالے نال کوئی اچھی اہمیت نہیں رکھدی۔ گریسن نے ایہ اندرتے باہر دے دھڑے

آریاواں دے قبیلے جھڑے پہلے آئے تے بعد وچ آئے دی بنیاد اُتے بنائے نیں۔ لسانیات دے ماہراں لسانی تے صوتی گناں دی بنیاد اُتے ہند آریائی زبانوں تے بولٹیاں دے تن وڈے تے اہم عہد دے نیں۔ (5)

قدیم ہند آریائی (1500 ق م توں 500 ق م)، وسطی ہند آریائی (500 ق م توں 1000 عیسوی)، جدید ہند آریائی (1000 عیسوی توں ہن تک)۔ گریسن تے پنجابی نوں جدید ہند آریائی زبان مٹھیا اے۔ جدید ہند آریائی زبانوں دی گروہ بندی وچ ڈھیر سارے اختلاف نیں۔ ہارنلے نے Comparative Grammer of the Gaudian Languages لکھی۔ گوڑ بنگال دا پرانا ناں اے۔ لسانیات وچ گوڑی ماگدھی نوں آکھیا جاند اے۔ ہارنلے موجب ہندوستان وچ آریہ دو گروہاں وچ آئے۔ دو جا گروہ مرکز وچ وسیاوتھے پہلے توں وسدے آریاواں نوں کڈھ دتا گیا۔ اوہ مغرب جنوب تے مشرق وچ کھل گئے۔ ایس طرح آریائی زبانوں دے دو گروہ باہر لاتے اندر لائیں۔ باہر لا گروہ پرانا تے اندر لا بعد دا اے۔ ہارنلے نے جدید ہند آریائی زبانوں دی گروہ بندی انج کیتی اے۔

مغربی گوڑی: مغربی ہندی (راجستھانی وی)، گجراتی، سندھی، پنجابی، مشرقی گوڑی: مشرقی ہندی (بہاری وی) بنگلہ، آسامی، اڑیا، شمالی گوڑی: گڑھوالی، نیپالی وغیرہ پہاڑی زبانوں، جنوبی گوڑی: مراٹھی۔ گریسن نے ہارنلے دا نظریہ کجھ وادھیاں بعد اگھیر یا کر لیا۔ اوہناں باہرلی تے اندرلی گل منی پہلا گروہ وچکار و سدا رہیا تے بعد آ لا گروہ تھیں پاسے یعنی مغرب، جنوب تے مشرق جا ویا۔ گریسن نے لسانی جائزے دی صورت وچ آؤن والے ویلے دے لسانیات دے ماہراں لئی نوں مڈھ بٹھیا۔ کئی مخالف نظریے سامنے آئے گریسن دیاں اُساریاں زبانوں دی شجرہ بندی دے حوالے نال کئی ماہراں اختلاف کیتا۔ پنجابی زبان دی گروہ بندی دے حوالے نال سردار محمد خان، پروفیسر سمیع اللہ قریشی، محمد آصف خاں وغیرہ نے گریسن نال کھل کے اختلاف کیتا۔ گریسن دی دی دی وٹڈ بارے پروفیسر سمیع اللہ قریشی لکھدے نیں:

”اصل وچ ہندوستانی زبانوں دی اندر باہر دی وٹڈ جیہڑی گریسن نے کیتی اے

اوہ کچھ مہمل جیہی اے۔ گریسن نے اپنے نظریے دی تصدیق لئی کوئی تواریخی

دلیل وی نہیں دتی ایسے کر کے آج توڑی ہندوستانی لسانیات بارے جس ماہر نے

وی گل کتھ کیتی گریسن نال اختلاف ای کیتا۔ کیوں جے گریسن نے اپنے

نظریے دا مڈھ لغت دے سریاں صوتیات تے اساریا اے جدوں چاہیدا ایہہ سی

جے ایس کم لئی زبانوں دی صرف نحو نال مدد لئی جاندی جیہناں لسانی اصولاں نوں

گریسن نے باہر لیاں زبانوں دیاں صفتاں دیاں اے حتی گل اے اوہ تھوڑیاں

بہتیاں اندر لیاں زبانوں وچ وی موجود نیں۔“ (6)

جھوں تیکر گریسن دی پنجابی زبان دی لسانی کھوج پرکھ داتعلق اے اوہ لسانیات دا پہلا بند جس پنجابی نوں لہندے تے مشرقی پنجاب وچ ونڈن دا آہر کیتا، جھدے نال ہمیش اختلاف کیتا گیا۔ گریسن نے باہر لیاں زبانوں دے دھڑے وچوں لہندا (مغربی پنجابی) دے علاقے بارے گل کیتی اے:

"Lahnda is the language of the western Punjab to its East it has Panjabi, spoken in the central and Eastern Punjab, and it merges so gradually into that form of speech that it is impossible to fix any clear dividing line between the two. For our present purposes we may take a conventional line running north and south through the East. Central Panjab and call everthing to the East of it Panjabi and everything to the east of it. Panjabi and everything to the west of it Lahnda but it must be understood that the change from one language to the other is so gradual many typical Lahnda peculiarities will be found on the east of the line and many typical Panjabi Peculiarities on the west. The further west we go the less traces we find of Panjabi and may consider Lahnda to be finally established on the Districts of Multan and Jhang." (7)

پروفیسر شوکت مغل گریسن دے LSI دے تعارفی نوٹ وچ لکھدے نیں:

"Today in the Districts of Multan and Jhang, Siraki

is spoken. So the story of Lahndi is actually the story of Siraki."(8)

گریرسن پنجابی زبان دی جغرافیائی حد بندی دے حوالے نال لکھیا کہ پنجابی سارے مشرقی پنجاب (بھارتی پنجاب) دی زبان اے۔ علاقے دے شمال وچ ہمالیہ پہاڑ اے، جنوب وچ بیکانیر دے ویران میدان نیں۔ مغرب وچ رچنا دو آب دی بار اے۔ گجرات ضلع دے پھی دے علاقے دے شمالی سرے توں شروع ہو کے، گوجرانوالہ ضلع دے نال نال چھاں دریا کنڈھے تے رام نگرناں دے قصبے دے جنوب ول لکھیر کھچدے گوجرانوالہ دے جنوبی کنڈھے اپڑے ضلع ساہیوال دے شمال کھچدے ستلج دے کنڈھے ساہیوال دے جنوبی کنارے تے کچھ میل ستلج دے نال نال ریاست بہاولپور دے شمالی کنڈھے اپڑدے رہیں والے پاسے پنجابی تے مغرب آ لے پاسے نواں لہندا اے۔ گریرسن نے پنجابی تے لہندا دی ونڈ کردیاں اے کہ ایہ ونڈ دونوں دی لفظی موہرے رکھ کے کیتی گئی اے۔

زبانوں دی سانجھ بارے گل ہمیش گرامر دے Structure نوں ویکھ کے کیتی جاندی اے سانجھی لفظی یاں لسانی رابطیاں نوں صرف اک زبان دادوجی زبان اُتے اثر دے معنیاں وچ لیا جاند اے۔ LSI وچ پنجابی زبان دی لسانی کھوج پرکھ دے حوالے نال گریرسن دیاں کئی گلاں نال اختلاف کیتا جاسکد اے جویں اج دی ہریانوی نوں کھڑی بولی داروپ دیا اے جس وچ راجستھانی تے پنجابی دارلا اے کھڑی بولی نوں برج بھاشا تے پنجابی دے رلے دا استادسیا نالے پنجابی نوں گجراتی تے راجستھانی آکھیا۔ ایس حوالے نال گریرسن دی کھوج متضاد لگدی اے۔ گریرسن نے لکھیا کہ لہور دے مغرب وچ بولی جان والی زبان اپنی بتر تے ڈھب پاروں اندر لیاں بولیاں جہڑیاں دریائے سندھ توں انبالے تائیں پنجابی دے نال نال بولیاں جاندیاں نیں بالکل وکھری اے۔ ایس توں لہندا آکھیا تے باہری زبان منیا۔ مغربی تے مشرقی پنجابی وچ گنجھل پادے گئے۔ حالانکہ لہندا تے پنجابی نوں وکھ وکھ کیتا ای نہیں جاسکد اے۔ بھاونویں لہندا ہووے، یاں پوٹھوہاری، ماجھی ہووے تے بھاونویں سرائیکی، بھاونویں ملتانی ہووے تے بھاونویں ہندکوہن اوہ پنجابی توہور کچھ وی نہیں۔ اپنی صرف، نچوتے فرہنگ پاروں لہندا تے پنجابی وچ کوئی فرق نہیں۔ گریرسن نے پنجابی زبان دی جہڑی حد بندی کیتی اوہدے نال کھلا ڈھلا اختلاف کیتا جاسکد اے۔ جدوں اوہناں اک زبان دادوجی زبان نال سا نگا جوڑیا تاں سانجھی لفظی نوں معتبر جاندا انج ای اوہناں پنجابی تے لہندا دے معاملے وچ کیتا اے حالانکہ زبانوں دی سانجھ Grammatical Structure اُتے ہوندی اے۔ گریرسن نے معیاری پنجابی باری دو آب دی بولی نوں آکھیا۔ جس دا گڑھ امرتسر متھیا جاند اے۔ پہلاں انگریز عالماں تے پادریاں لدھیانے دی زبان نوں معیاری آکھیا۔ اوس سے لدھیانہ عیسائی مبلغاں دا گڑھ رہیا۔ اوہناں ایسے نظریے پٹھ پنجابی دے

قواعد لکھے گریسن موجب پنجابی دی نرول شکل باری دو آب دے اُتلے پاسے دی اے۔ گریسن نے پنجابی دردئی تے پشاپچی دے اثرات دے سے نیں۔ لہندا نوں خالص دردئی زبان آکھیا اے ایس دے کھلے ڈلھے ساکے دے باوجود وہاں وچ اچہا فرق اے جے اک باہر لے تے دوجی نوں اندر لے گھیرے دی زبان مٹھیا اے۔ گریسن تے لہندا تے ملتانی وچ فرق وی دسیا کتھے کتھے دونوں نوں اک آکھیا۔ لسانی حوالے لہندا دا اُلا پنجابی ول تے ملتانی دا اُلا سندھی ول اے جد کے اصلوں پنجابی دے لہجے تے صرف وں خود اہر پکھتوں اُلا سندھی ول اے تے پنجابی دی پرانے پنجاب اُتے کھلری شکل لہندا اے۔ گریسن نے پنجابی زبان دے حوالے نال Standard Language, Dialect, Sub Dialect تے Accent دے نکھیرے وچ کئی لسانی بھلیکھے پائے۔ دو آب چچ تے دو آب باری دے اُتلے حصے دی زبان نوں لہندا تے پنجابی دارلا آکھیا۔ راوی تے چھاں دے جوڑ توں شمال ول سچے پاسے دی بولی نوں چناہوری تے کجے پاسے دی بولی نوں تھلوچڑی آکھیا۔

انج دے ہور کئی لسانی پکھاں بارے گریسن نال اختلاف موجود اے۔ انج جغرافیائی حد بندیاں وکھ نیں۔ کئی زبانیں دے لہجے مکدے جارہے نیں کئی زبانیں دے لہجے زبان دا درجہ اختیار کر گئی نیں۔ ایس لئی نویں سرے توں انج دے دور وچ لسانیاتی جائزے دی بڑی لوڑ اے۔ گریسن بارے محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”اک باہروں آئے ”صاحب“، لئی ایہہ ممکن نہیں سی کہ اوہ پاکستان تے بھارت دیاں ساریاں بولیاں جاندا ہوندا۔ اوس نے برصغیر وچ ورتیندیاں 179 بولیاں تے 544 بولڑیاں دے لسانیاتی پہلوواں بارے اپنی کتاب وچ ویرا دتا ہے۔ ایس پاروں پنجابی جاں کیسے ہور بولی بارے اوہدی رائے نوں اپنی وقعت نہیں دتی جاسکدی کیوں جے ایڈے وڈے کھیتز دیاں اینیاں زیادہ وکھو وکھریاں بولیاں تے بولڑیاں بارے وڈے توں وڈا لسانیات دا ماہروی نہ تاں صحیح تجزیہ کر سکدا تے نہ ای کوئی کچی تھتھی رائے دے سکدا ہے۔ جے سچ پکھوتوں گریسن

صرف کشمیری زبان بارے ودھیرے جانکاری رکھدا سی۔“ (9)

گریسن نے لسانی جائزے دے مکمل ہون دے بعد وی لسانی مطالعہ تے کھوج پرکھ اُتے کم جاری رکھیا اپنے پہلے کڈھے ہوئے سٹیاں وچ وادھے کیے۔ ”Linguistic Survey of India“ اُتے کئی یونیورسٹیاں نے ڈاکٹریٹ دیاں اعزازی ڈگریاں دتیاں۔ برطانوی حکومت نے 1928ء وچ آرڈر آف میرٹ (Order of Merit) دتا۔ جس پاروں اوہدی پنجابی لسانی آدرتے خدمت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

حوالے

- 1 فائزہ بٹ، اردو میں لسانی تحقیق، لاہور: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، 2017ء، ص 269
- 2- Grierson, George Abraham- Linguistic Survey of India, Vol, ix (Part I), Calcutta: 1916, Pg.3-4
- 3 رضیہ نور محمد، ڈاکٹر، اردو زبان و ادب میں مستشرقین کی علمی خدمات کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ، لاہور: مکتبہ خیابان ادب، 1985ء، ص 267
- 4 محمد عبدالرشید، پنجابی زبان: لنگوسٹک سروے آف انڈیا، حصہ اول۔ جلد 9 صفحہ 607 توں 730 دا ترجمہ، تحقیقی مقالہ برائے ایم۔ اے پنجابی، لاہور: اورینٹل کالج جامعہ پنجاب
- 5 گیان چند، ڈاکٹر، عام لسانیات، لاہور: بک ٹاک، 2018ء، ص 840
- 6 لکھے جو کھے، ص 224
- 7- Linguistic survey of India, Vol, I (Part I). Pg. 233
- 8- Linguistic survey of India, Re-edited & Introduction of Shaukat Mughal. Pg. 26
- 9 محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2014ء، ص 127